

Paweł E. Wespiński

Muzeum Historyczne m.st. Warszawy

Kamienie milowe w kartografii warszawskiej – prawda czy tradycja?

Prace dotyczące dziejów kartografii warszawskiej nie są liczne, a przedstawienie dawnych planów Warszawy zarówno pod względem kompletności opisanych dzieł jak i zakresu analiz kartograficznych pozostawia jeszcze szerokie pole badawcze. Wciąż aktualne wydaje się zdanie zaczerpnięte z referatu Bolesława Olszewicza (1935): *Stan badań nad planami Warszawy jest doskonałym tego przykładem, jak wielkie są jeszcze luki w naszej nauce. Zdawałoby się, że skoro z dawna już nie brak historiografów stolicy, szczerych miłośników jej przeszłości oraz zapalonych zbieraczy „varsavianów”, plany te winny być znane doskonale. Tymczasem tak nie jest, plany stolicy nie tylko nie zostały krytycznie ocenione, ale ich nawet należycie nie spisano.* Opinia ta jest wciąż aktualna, mimo powstania od tamtego czasu kilku istotnych prac z zakresu historii dawnych planów Warszawy. Jest aktualna, mimo prac podjętych choćby przez samego autora przytoczonej myśli – prac, których autor w swojej jakże bogatej działalności badawczej z zakresu historii kartografii nie zdążył zakończyć.

W kontekście przedstawionej opinii zasadne wydaje się pytanie zawarte w tytule przedstawianego artykułu. Czy bowiem można odważnie uznać, że najbardziej popularne, najczęściej wykorzystywane dawne plany Warszawy, przedstawiane i omawiane w literaturze naukowej i popularnej są owymi kamieniami milowymi kartografii warszawskiej? Jakie należy przyjąć kryteria prowadzące do uznania konkretnych planów za kamienie milowe? Czy przy formułowaniu takich kryteriów istotne jest raczej wprowadzane na planach *novum*, wyjątkowość i odróżnialność dzieła, czy może też jego wpływ na opracowania późniejsze?

W artykule przedstawiam wybrane przykłady dawnych planów i podejmuję próbę konfrontacji funkcjonujących opinii dotyczących tych planów z własnymi przemyśleniami odnoszącymi się do omawianych dzieł. Prezentowany materiał ma charakter przyczynkowy i jest wstępem do dalszych badań zasygnalizowanego problemu.

Gdyby za wyznacznik znaczenia dawnych planów przyjąć ich wykorzystanie oraz ich popularność, niechybnie w grupie kamieni milowych należałoby wymienić:

– plan Warszawy opracowany przez Erika Dahlberga w 1655 roku;

– plan M. Pierre Ricaud de Tirregaille’a w skali ok. 1:6600 z 1762 roku, częściej znany z jego filiacji – planu miasta wydane w 1772 roku przez Giovanniego Antonia Rizzi-Zannioniego razem ze znaną mapą Rzeczypospolitej tegoż autora;

– plan miasta opracowany przez J.G. Lehmana, rytowany przez J. Bacha w skali ok. 1:11 500 z 1808 r., wydany w 1809 roku;

– plany Korpusu Inżynierów Wojskowych i jego następców w skali 1:4800 i 1:4200, wydawane z unaczęśnieniami w latach 1822–1859;

– mapa Warszawy i okolic Kwatermistrzostwa Generalnego WP w skali 1:21 000 z 1820 roku;

– plany Lindleyów, opracowane w związku z projektowaniem i budową warszawskich wodociągów i kanalizacji pod oficjalnym kierunkiem Williama Heerleina Lindleya w latach 1883–1915;

– plany Warszawy w skalach 1:2500, 1:10 000 oraz 1:20 000, opracowane przez międzywojenny Zarząd Miejski w m.st. Warszawie.

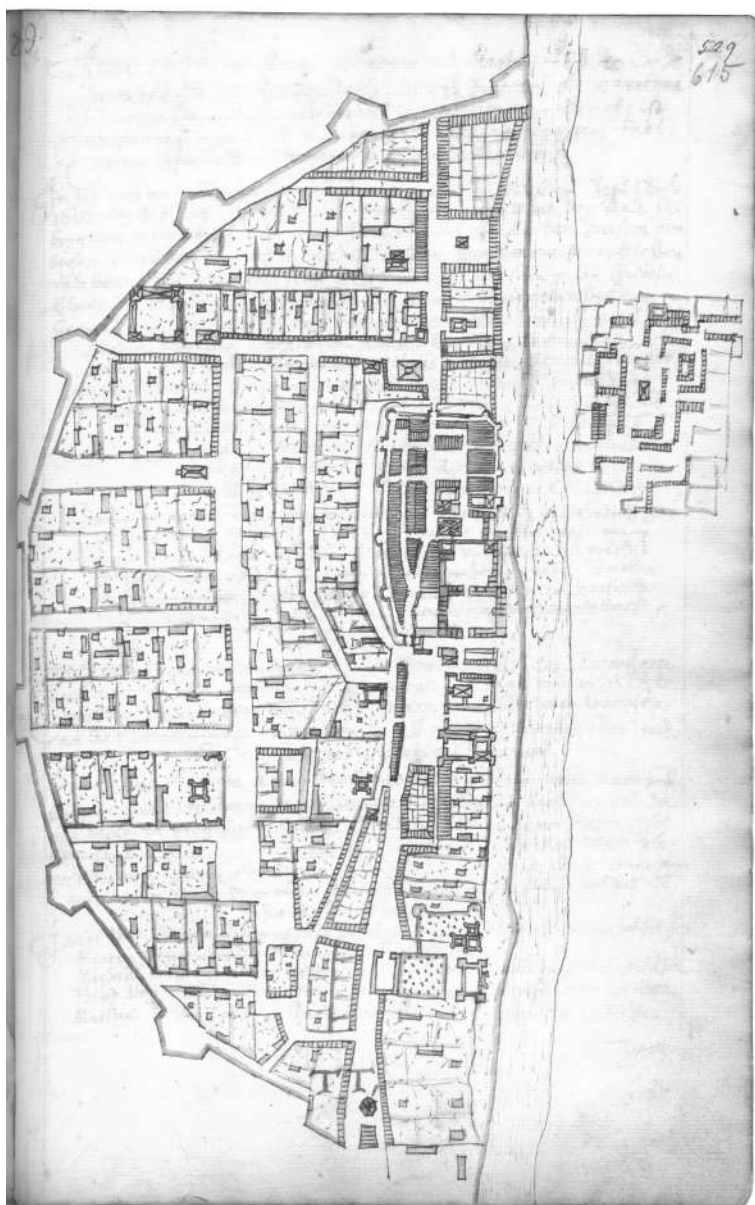
Przedstawione wyżej plany uznawane są dość powszechnie za jedne z najważniejszych dawnych opracowań kartograficznych obrazujących Warszawę, opracowań, które można traktować jako kamienie milowe kartografii warszawskiej. W poniższym omówieniu podejmuję próbę wskazania cech pozwalających na umieszczenie planów w tej grupie oraz cech, które każą odsunąć z pewnych względów omawiane dzieła na plan dalszy. Tym samym podejmuję próbę określenia kryteriów, na podstawie których można wskazać na znaczenie poszczególnych dawnych planów Warszawy.

Jeśli istotnym wyznacznikiem roli dzieła w dziejach kartografii byłby fakt, że jest ono pierwszym obrazem kartograficznym miasta, albo też pierwszym znanym obrazem, to niechybnie rolę kamienia milowego w kartografii warszawskiej należałoby przypisać planowi Warszawy autorstwa I. Hoppego z 1641 roku. *Masoviae caput et Regia* opracowany w skali ok. 1:7500 jest planem dość mało znanym, rzadko opisywanym i wzmiankowanym w literaturze. W zasadzie odnajdujemy jedynie dwie prace dotyczące tego dzieła – artykuł T. Zarebskiej (1964) oraz pracę dyplomową K. Adamczyk (2012) przygotowaną na studiach varsavianistycznych na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Mimo tak małej popularności wśród badaczy oraz wobec zaprezentowanych we wzmiankowanych pracach analiz zasługuje on na uznanie go za dzieło znaczące. Zasługuje mimo istotnych mankamentów, do których należą przede wszystkim bardzo duże zniekształcenia geometryczne. Jednak przyjmując za możliwą hipotezę, że autor dokonywał pomiarów „odległości” poprzez zliczenie kamieni wzdłuż odcinków ulic, można uznać za zasadne stwierdzenie, że plan jest nie tyle obciążony wielkimi zniekształceniami, co opracowany przy użyciu odmiennych narzędzi pomiarowych (P. Weszpiński 2009).

Spośród dzieł XVII-wiecznych niewątpliwie dużo większą popularnością niż plan Hoppego cieszy się plan Warszawy z 1655 roku autorstwa E. Dahlberga, upowszechniony przez S. Puffendorfa. Obszerne przybliżenie dzieła Dahlberga

przedstawił B. Krassowski (1980), poniżej sygnalizuję jedynie wybrane zagadnienia dotyczące planu.

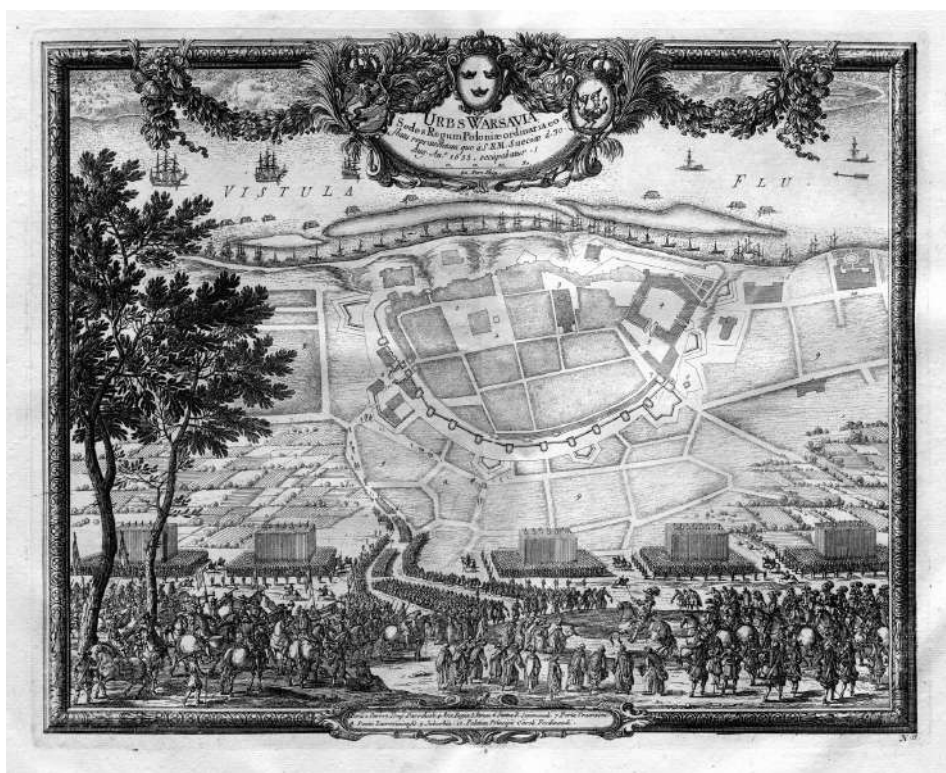
Większa popularność planu Dahlberga niż planu Hoppego jest oczywista wobec techniki jego wykonania, wszak rękopiśmienne dzieło Hoppego *a priori* ustępuje

Ryc. 1. Plan Warszawy I. Hoppego z 1641 roku

popularnością drukowanemu dziełu Dahlberga choćby z uwagi na samą tylko dostępność. Nadto obraz miasta i jego geometria są u Dahlberga nieporównywalnie wierniejsze. Jednak jest to obraz jedynie Starej Warszawy, podczas gdy na planie z 1641 roku oglądamy miasto w granicach wałów zygmuntowych. Pamiętać jednak należy, że to właśnie plan szwedzki przez długie lata był uznawany za pierwszy zachowany kartograficzny obraz Warszawy.

Plan Dahlberga doczekał się kilku filiacji. Najbardziej znanymi są plany G. Bodenehra i A. Coquarta, oba z początku XVIII w. Również ten fakt można uznać za mający znaczący wpływ na traktowanie tego planu jako jednego z kamieni milowych kartografii Warszawy.

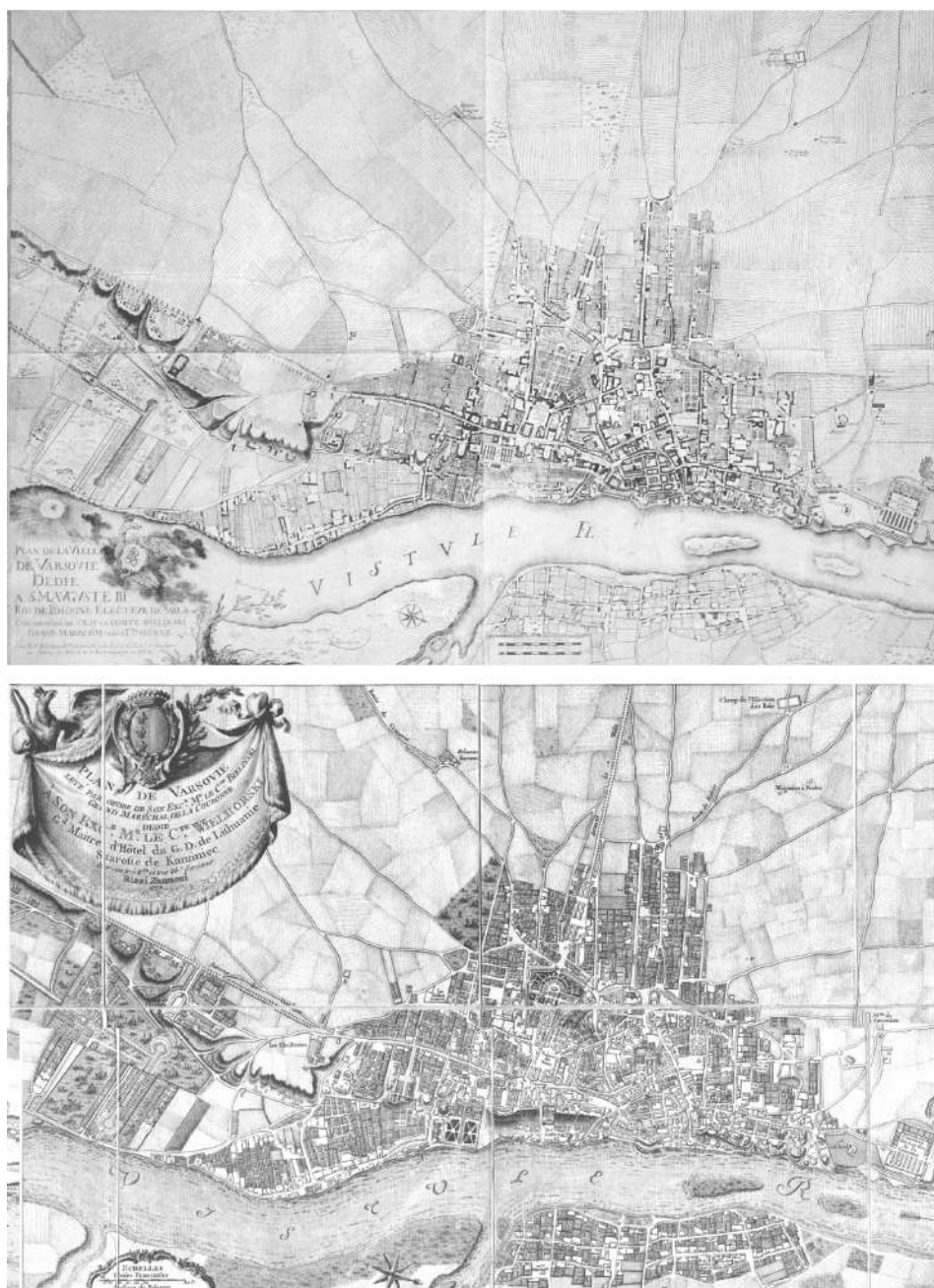
Ryc. 2. Plan E. Dahlberga z 1655 roku

Pozostając przy wpływie na dalszy rozwój kartografii omawianego miejsca warto poddać inny przykład planu i jego filiacji – plan M. Pierre Ricaud de Tirregaille’a z 1762 roku. Tu również pozostawiam obszerne informacje o planie przedstawiane m.in. przez B. Krassowskiego (1980) oraz A. Jankiewicza i współautorów

(1999), poza tokiem rozważań sygnalizując jedynie, że zagadnienie jakości pomiarów, wysokiej jak na czas powstania dzieła oraz szczegółowy obraz miasta pozwalają na nadanie dziełu Tirregaille'a rangi kamienia milowego kartografii Warszawy. Pozostaną jednak przy wpływie na opracowania następne, mając w pełni świadomość, że wpływ ów mógł wiązać się ze wzmiankowanymi wyżej cechami planu. Wśród trzech filiacji planu Tirregaille'a obok planu le Rougea z 1768 roku i P. Tardieu z 1790 najpopularniejszym jest plan G.A. Rizzi Zannoniego, być może bardziej nawet znany niż opracowanie pierwotne Tirregaille'a. Wpływ na taki stan rzeczy mogą mieć trzy czynniki, z jednej strony poręczny rozmiar planu, z drugiej walory estetyczne (plan często spotykamy w wersji kolorowanej), nadto nakład, większy i powszechniejszy niż planu z roku 1762. Nie jest jednak ta wielkość nakładu i powszechność niczym zaskakującym wobec faktu umieszczenia planu Warszawy Zannoniego jako jednej z kart wieloarkuszowej mapy Rzeczypospolitej z 1772 roku. Nie bez znaczenia dla rozpowszechniania planu były z pewnością bardzo duże rozmiary drukowanego z czterech płyt dzieła pierwotnego.

Do grupy ważnych dla dziejów kartografii warszawskiej a mało docenianych planów zaliczyć można plan J.G. Lehmana z 1808/1809 roku. Plan ten znany jest w literaturze jako *Plan Bacha*, od nazwiska jego drezdeńskiego rytownika. Za wskazaniem B. Olszewicza (1998) można dowieść, że autorem planu jest sam Johann Georg Lehmann, twórca znanej i cenionej w kartografii kreskowej metody prezentacji rzeźby terenu (P.E. Wespiński 2013). Już samo autorstwo i jego konsekwencje dla prezentacji ukształtowania powierzchni mogą być powodem nadania planowi wysokiej rangi. Nadto szczegółowość prezentacji, m.in. dróg z uwzględnieniem niespotykanej zarówno wcześniej jak i później prezentacji rodzaju nawierzchni oraz wyjątkowa jak na plany Warszawy tego okresu precyzja miedziorytowego rysunku zdają się potwierdzać sugerowane miejsce pośród innych planów Warszawy. Mimo swej wysokiej wartości plan nie doczekał się filiacji. Jest więc znaczącym *novum*, które nie wywarło jednak większego wpływu na dalszy rozwój kartograficznych przedstawień miasta.

Prace Kwatermistrzostwa Generalnego WP oraz prace Korpusu Inżynierów Wojskowych były już dość szeroko opisywane w literaturze przedmiotu, między innymi przez B. Olszewicza (1921) oraz w licznych publikacjach H. Bartoszewicza (m.in. w niniejszym tomie „Z Dziejów Kartografii”). Wobec tego faktu, pozostawiając na marginesie bezsprzeczne znaczenie prac obu służb dla rozwoju kartografii warszawskiej, plasujące je pośród kamieni milowych tej dziedziny, odważę się na położenie nieco innych akcentów niż te, które znajdujemy w artykule H. Bartoszewicza. Otóż należy pamiętać, że seria planów miasta wydawanych co kilka lat przez Korpus Inżynierów Wojskowych i jego następców, mimo swej wielkiej szczegółowości, dokładności oraz walorów estetycznych w zasadzie nie doczekały się przetworzeń i są raczej, podobnie jak plan Lehmana (choć w dłuższym okresie) swoistym epizodem w dziejach kartografii warszawskiej. Właściwie jedynymi popularnymi adaptacjami (w pewnym sensie filiacjami)

Ryc. 3. Plan M.P. Ricoud de Tirregaille'a z 1762 roku (górny) i G.A. Rizzi Zannoniego z 1772 roku (dolny)

Ryc. 4. Plan J.G. Lehmann z 1808/1809 roku, skala oryginału ok. 1:11 500

tych planów są wycinkowe plany ulic w *Taryfie Domów* H. Świątkowskiego z 1852 roku oraz będący dużą generalizacją tzw. plan Starynkiewicza z 1886 roku. Stwierdzeniem tym w najmniejszym stopniu nie próbuję podważyć znaczenia planów Korpusu Inżynierów Wojskowych i jego następców dla badań nad dziejami Warszawy i rozwojem przestrzennym miasta.

Natomiast zwracam uwagę na dzieło mniej doceniane w odniesieniu do dziejów kartografii warszawskiej, jakim jest *Plan okolic Warszawy* w skali 1:21 000 Kwatermistrzostwa Generalnego. Na docenienie zasługuje fakt, że opracowanie to wywarło bardzo znaczący wpływ na rozwój planów Warszawy edycji komercyjnych już od drugiej ćwierci XIX wieku. Pierwszą jego filiacją jest, niesłusznie wymieniany wśród dzieł pierwszorzędnych, *Plan de Varsovie* Leonarda Schmidtnera z 1825 roku. Porównanie rysunku obu planów wskazuje wyraźnie, że opracowanie Schmidtnera jest wierną kopią wycinka planu Kwatermistrzostwa

obejmującego obszar miasta. Nadto niespotykane już raczej w wieku XIX przedstawienie wokół ramki planu rysunków fasad ważniejszych budynków jest jedynie kompozycyjnym odwołaniem do dzieł XVIII-wiecznych (T. Krogulec 2011) i nie było później stosowane¹. Porównanie fragmentów obu planów widoczne jest na rycinie 5.

Szczególną grupę wśród znaczących dzieł kartografii warszawskiej stanowią plany Lindleyów, opracowane pod kierunkiem Williama Heerleina Lindleya w latach 1883–1915. Składa się na nią przeszło 30 planów narysowanych lub wydrukowanych na ponad ośmiu tysiącach arkuszy. Dzieło samo w sobie jest istotnym kamieniem milowym kartografii Warszawy, zarówno pod względem precyzji i wiarygodności pomiarów, szczegółowości treści oraz graficznego kunsztu wykonania planów (M. Witecki 1990, P.E. Weszpiński 2006). Jednak obok tej prawdziwej i popularnej opinii należy zwrócić uwagę na inną cechę lokującą dzieło wśród planów o ponadprzeciętnym znaczeniu. Jest to jego wpływ na plany miasta powstające w latach następnych. Należy bowiem zauważyć, że plany lindleyowskie stały się wzorcem dla planów miasta dwudziestolecia międzywojennego i pierwszych lat powojennych. Odnosi się to zwłaszcza do trzech opracowań.

Plan *Warszawa* z 1897 roku, a raczej jego drukowana edycja z pierwszych lat XX wieku był przez cały wspomniany okres wykorzystywany do opracowywania i wydawania kolejnych edycji urzędowych planów Warszawy w skali 1:2500, w tym ich „wydania hipotecznego” z lat 1936–1941 oraz powojennych map inwentaryzacji zniszczeń Biura Odbudowy Stolicy. Filiacje, czy raczej spolszczone² unacześnienia planu były w kolejnych latach obarczone wadą miejscowych nieaktualności. Tym niemniej opracowanie pierwotne należy niewątpliwie do omawianych kamieni milowych. Pod innymi względami można za takie uznać też niektóre opracowania wywodzące się z omawianego dzieła, w szczególności wspomniane mapy inwentaryzacyjne – to wobec faktu niepowtarzalnego odnotowania chwilowego stanu miasta, miasta zniszczonego.

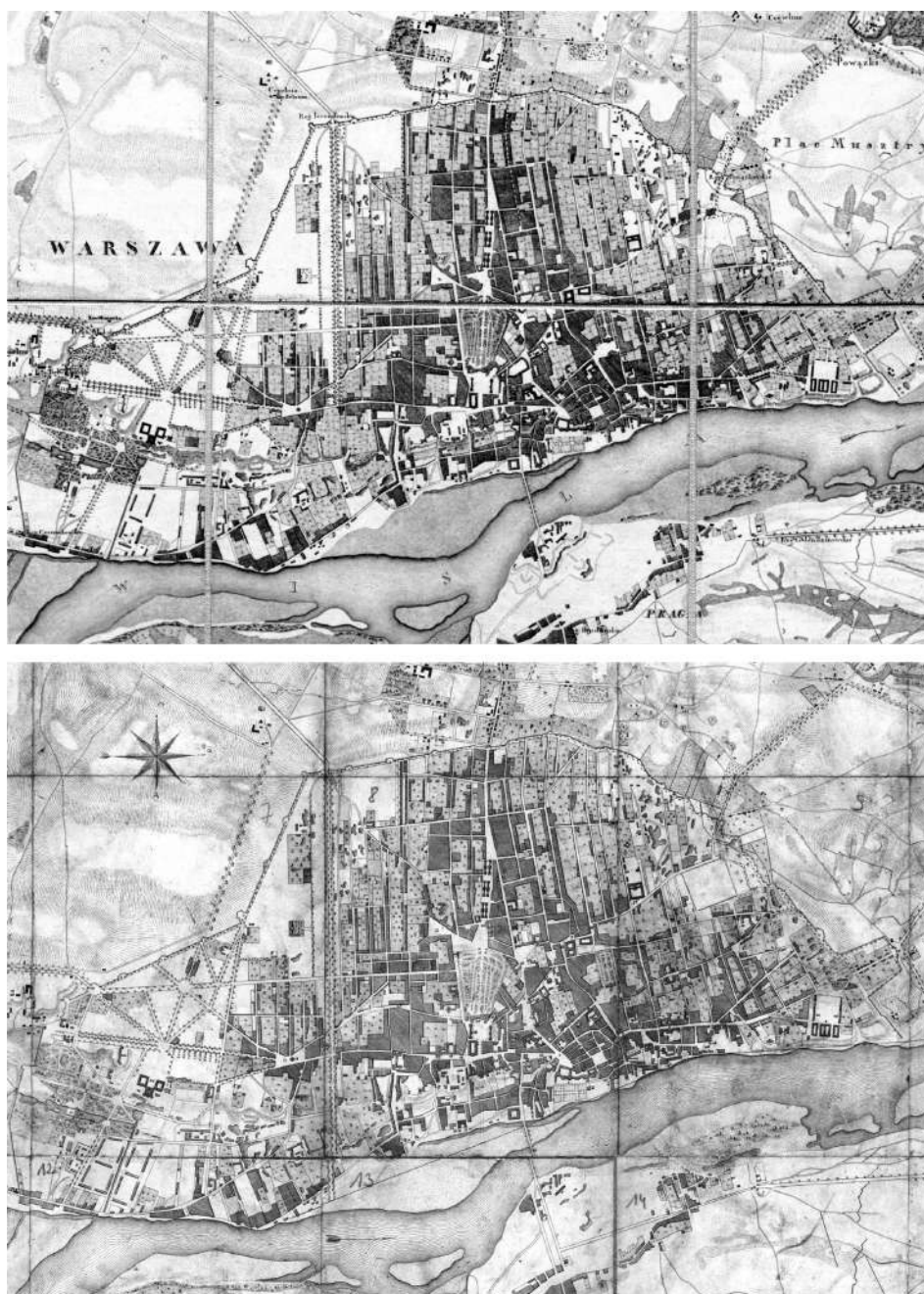
Zaproponowany przez Lindleyów ciąg skalowy opracowań miejskich został przejęty przez służby pomiarowe Warszawy wraz ze stosowanymi rozwiązaniami redakcyjnymi i graficznymi. Należy zwrócić uwagę na tę sukcesję, za jej przyczyną można do kamieni milowych zaliczyć zarówno lindleyowski plan sytuacyjny w skali 1:10 000³ oraz 1:25 000. Na szczególną uwagę zasługuje plan w skali 1:25 000, który z czasem został zastąpiony wygodniejszym w użyciu planem 1:20 000⁴. Przy wskazaniu rozwiązań redakcyjnych interesujące wydaje się odniesienie do opracowań przedlindleyowskich, jako że sposób przedstawia-

¹ Wyjątek stanowi plan *Warsaw (Warszawa)* W.B. Clarke’a opublikowany przez oficynę Baldwina i Cradocka. Cechą planów tej oficyny było umieszczanie u dołu planu widoków fasad wybranych obiektów.

² Plan Lindleyów w skali 1:2500 był opracowany w języku rosyjskim.

³ Znany jest również plan sytuacyjno-wysokościowy, lecz to rozwiązanie redakcyjne nie było szerzej wykorzystywane.

⁴ Zmiana ta ułatwiła przeliczanie skal 1:2500–1:10 000–1:20 000.

Ryc. 5. Porównanie planów Kwatermistrzostwa Generalnego WP (górny) i L. Schmidtnera (dolny)

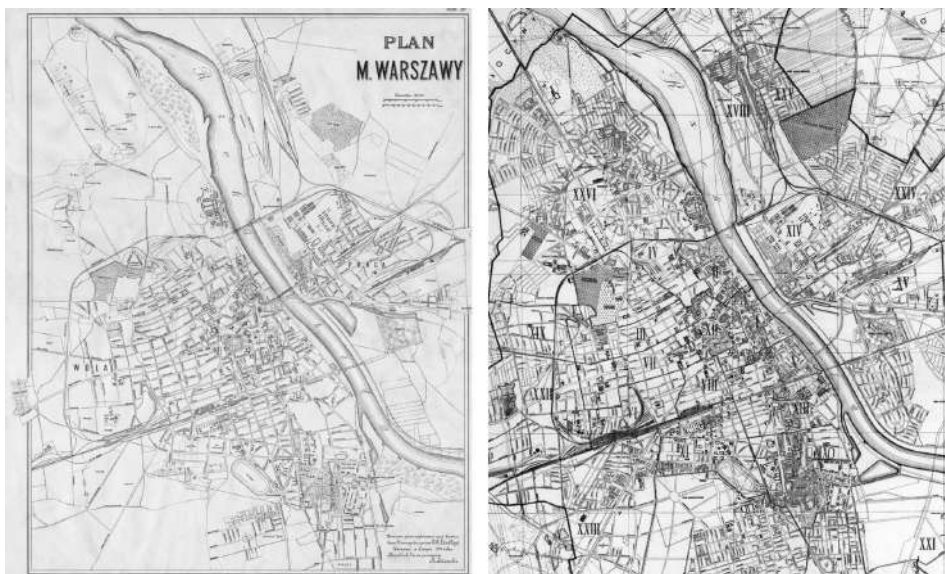

Ryc. 6. Porównanie planu Lindleya z 1901 roku (górny) i planu Zarządu Miejskiego z lat 1936–1941 (dolny), skala oryginału 1:2500

nia miasta, w którym zasadniczą treść planu tworzyła opisana sieć ulic, wybrane tereny zielone oraz wybrane ważniejsze budynki znany był już wcześniej, pojawiał się na licznych opracowania już w pierwszej połowie XIX wieku. Opracowania wcześniejsze cechował jednak mniejszy stopień generalizacji niż zaproponowany przez Lindleyów.

Omawiając następców lindleyowskiego planu 1:25 000 zatrzymać się należy przy jednym z najpopularniejszych planów Warszawy międzywojennej. *Plan miasta stołecznego Warszawy* z 1935 roku jest dziełem bardzo charakterystycznym. Jako opracowanie urzędowe darzony był dużym zaufaniem, wykorzystywany był jako źródło kartograficzne do badania i prezentacji dziejów miasta przez następne kilkadziesiąt lat, mimo wyraźnych mankamentów związanych z jego

aktualnością. Plan ów jest bowiem opracowaniem „przeaktualizowanym” – przedstawia sytuację terenową, która nie zaistniała, pozostając jedynie wizją urbanistyczną, nadto przedstawiona została sygnaturami takimi samymi jakimi pokazano obiekty istniejące. To swoiste zafalszowanie rzeczywistości oddala nieco omawiane opracowanie od grupy kamieni milowych kartografii warszawskiej.

Ryc. 7. Porównanie planu Lindleya z 1911 roku, skala oryginału 1:25 000 (lewy) i planu Zarządu Miejskiego z 1935 roku, skala oryginału 1:20 000 (prawy)

Przeprowadzone dociekania, mimo swej przyczynkowości, jasno wskazują, że odpowiedź na postawione w tytule pytanie nie jest odpowiedzią jednoznaczną. Z jednej bowiem strony można potwierdzić, że wszystkie omówione dzieła tradycyjnie uznawane za znaczące dla kartografii warszawskiej cechuje duże znaczenie dla tejże. Z drugiej zaś, co widać na przykładzie planu Schmidtnera, znaczenie to bywa wyraźnie przesadzone, a opinie o planie koncentrują się na niewłaściwych jego cechach. Pozostaje jeszcze przykład planu Kwatermistrzostwa Generalnego, bardzo niedocenianego mimo swej półwiecznej wiodącej roli, jako materiału podkładowego do opracowania komercyjnych planów miasta.

Różne mogą być kryteria do uznania planu miasta za kamień milowy w kartografii. Wśród możliwych do wskazania kryteriów, w odniesieniu do dawnych planów Warszawy, na pierwszy plan wysuwa się kryterium nowości (nowe przedstawienie, nowy sposób prezentacji) oraz wpływ na opracowania późniejsze. Natomiast na plan dalszy odsuwa się walor artystyczny dzieła.

Zasygnalizowany w artykule problem wymaga dalszych badań, przeprowadzenia głębszych analiz w odniesieniu do cech poszczególnych planów oraz do formułowanych przez badaczy różnorodnych ocen.

Słowa kluczowe: dawne plany Warszawy, znaczenie planów, kryteria wartościowania planów

Literatura

- Adamczyk K., 2012, *Analiza planu Warszawy z 1641 r. autorstwa Israela Hoppego*. Praca dyplomowa, Warszawa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Historyczny, Instytut Historyczny, Podyplomowe Studia Varsavianistyczne.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 1997, *Plany ogólne Warszawy 1809–1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Katalog*, Warszawa, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych.
- Bartoszewicz H., 2013, *Przełom w kartowaniu przestrzeni miejskiej. Wielkoskalowe mapy miast Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej 1815–1830, w: Kamienie milowe w kartografii, „Z dziejów Kartografii”*, t. XVII, s. 223–255.
- Jankiewicz A., Weszpiński P.E., Witecki M., 1999, *Atlas Historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne*, Warszawa, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Miasto Stołeczne Warszawa, Wojewoda Mazowiecki.
- Krassowski B., Majewska B., 1980, *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa, Biblioteka Narodowa.
- Krogulec T., 2011, *Artystyczne walory dawnych planów Warszawy ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, w: Dawna kartografia miast, „Z dziejów Kartografii”*, t. XV, s. 241–258.
- Olszewicz B., 1921, *Polska kartografia wojskowa*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa.
- Olszewicz B., 1998, *Kartografia Polska w XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny. Materiały zachowane w Archiwum Polskiej Akademii Nauk oraz Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk*, przygotowała do druku Wiesława Wernerowa, Warszawa, Instytut Historii Nauki PAN, Polskie Towarzystwo Geograficzne.
- Weszpiński P.E., Żelichowski R., 2006, *Inżynierowie bez granic. Lindleyowskie plany Warszawy przełomu XIX i XX wieku*. Warszawa, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy.
- Weszpiński P.E., 2009, *Hoppe, Lindley, WPG – kartografia warszawska 1641–2009*, Warszawa, WPG, s. 4–13.
- Weszpiński P.E., 2013, *Plan Miasta Warszawy. Plan von der Stadt Warschau 1808–1809. „Kronika Warszawy”*, nr 1(148), s. 100–105.
- Marek Witecki, 1990, *Plany Warszawy Lindleya 1883–1915 ze zbiorów Archiwum Państwowego m.st. Warszawy*, Warszawa.
- Zarebska T., 1964, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII w. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”*, t. 9, z. 3, s. 233–254.

Milestones in the cartography of Warsaw: Truth or tradition?

Summary

There are not many works concerning the history of the cartography of Warsaw. Even if we discuss old plans of Warsaw, in terms of their completeness and the scope of cartographic analysis, there is still a broad area left for further exploration. The opinion expressed by Bolesław Olszewicz in 1935 (quoted below) still seems to be valid: *The state of research on the plans of Warsaw is an excellent example of the huge gaps that are still to be found in our scholarly endeavours. (...) It is not that the plans of the capital city have not received any critical assessment but, rather, they have not been properly drawn up.* This opinion still holds despite the arrival of some important works on the history of plans of Warsaw since that time.

In the context of the aforementioned quote, the question asked in the title of this paper seems to be a valid one. Can we boldly decide that the most popular and most used old plans of Warsaw, presented and discussed in scholarly and popular literature, are the milestones in the cartography of Warsaw? What kind of criteria should be adopted in order for specific plans to be recognised as milestones? And, when formulating such criteria, is it more important to consider the newness of such plans, the uniqueness and distinctiveness of each individual work, or perhaps their impact on subsequent research?

If we assume that the utilisation of old plans is a token of their significance, then the milestones would necessarily include the plan of Warsaw developed by Erik Dahlberg in 1655; the 1762 plan by M.P. Tirregaille in the ca. 1:6,600 scale, better known from its filiation, i.e. the city plan published in 1772 by G.A. Rizzi-Zannioni; the plan drawn up in 1808/1809 in the scale of approx. 1:11,500, by J.G. Lehmann; the plans by the Military Engineers Corps and their successors (scales: 1:4,800 and 1:4,200), published and updated in 1819–1859; the map of Warsaw and its environs of 1820 prepared by the General Quartermaster's Department of the Polish Army in the scale of 1:21,000; detailed plans developed under the guidance of W.H. Lindley in 1883–1915; plans of Warsaw (scales: 1:2,500 and 1:20,000) developed by the inter-war City Board of Warsaw; and the photographic plans of the city of 1935 and 1945, in the scale of 1:2,500.

When asking detailed questions about specific works, the author underscores the significance of the underappreciated first known plan of Warsaw by I. Hoppe of 1641 and the work by J.G. Lehmann. The author also points out that the map by the General Quartermaster's Department has a higher significance than customarily considered, and discusses the shortcomings of the official 1935 plan of Warsaw. He also identifies some of the Lindley plans (i.e. those in the scales of 1:2,500 and 1:10,000), as crucial for the evolution of plans of Warsaw at later stages.

The inquiry presented in this paper clearly indicates that the answer to the question asked in the title is by no means unambiguous.

Key words: old plans of Warsaw, significance of city plans, assessment criteria applied to city plans